

Αριστερές αναγνώσεις του Εικοσιένα

του Παναγιώτη Στάθη

Η ιστορία συνιστά βασικό συστατικό στοιχείο της ταυτότητας κάθε συλλογικού κινήματος. Για το κομμουνιστικό κίνημα, όμως, που θεωρεί ότι η αλλαγή κοινωνικού σχηματισμού γίνεται μέσω επανάστασης, η επανάσταση καθεαυτή συνιστά κατεξοχήν ιστορική τομή και συχνά ο αριστερός λόγος περί επανάστασης διέπεται από ένα είδος ιστορικού φετιχισμού. Εάν για άλλους ιδεολογικούς χώρους το παρελθόν διαβάζεται μέσα από την οπτική του παρόντος, για την αριστερά οι κοινωνικές επαναστάσεις διερευνήθηκαν ως επαναστατικά στάδια εξέλιξης προς την κομμουνιστική κοινωνία, ως πρόδρομοι της προλεταριακής επανάστασης.

Όλα τα ιδεολογικά περιβάλλοντα επιδιώκουν, μέσα και από την ιστορία, να υποστηρίξουν τη δική τους «αλήθεια». Οι κομμουνιστές, όμως, του 20ού αιώνα, στην πλειονότητα τους, ενδιαφέρονταν πρωτίστως να αλλάξουν την κοινωνία. Συνακόλουθα, η ιστορία αποτελούσε περισσότερο ένα εργαλείο στην υπηρεσία της κοινωνικής αλλαγής και λιγότερο έναν τρόπο κατανόησης της. Ως ενεργοί αγωνιστές και μέλη του κόμματος, οι κομμουνιστές ιστορικοί αισθάνονταν ότι όφειλαν να υπηρετούν, και με το έργο τους, τον πολιτικοκοινωνικό αγώνα στον οποίο ήταν ταγμένοι, να εγγράφουν τις ερμηνείες τους στους ορίζοντες των πολιτικών επιλογών τους, πρακτική που συχνά μεταφραζόταν σε υπαγωγή στην πολιτική γραμμή του κόμματος.

Παράλληλα, ως μέλη ενός παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος με ηγετικό κέντρο το σοβιετικό κόμμα, όφειλαν να υποτάσσονται στις προτεραιότητες που έθετε αυτή η εν εξελίξει παγκόσμια επαναστατική διαδικασία. Άλλωστε, οι περισσότεροι αριστεροί Έλληνες ιστορικοί δεν είχαν συγκροτημένες ιστορικές σπουδές, ούτε επαρκή πρόσβαση σε βιβλιοθήκες και αρχεία, από την εξορία, το βουνό ή την υπερορία όπου πέρασαν μεγάλο διάστημα της ζωής τους. Τούτοι οι παράγοντες επηρέαζαν, εν πολλοίς καθοριστικά, την ανάγνωση της ιστορίας των Ελλήνων κομμουνιστών, τροποποιούσαν ή αναδιαμόρφωναν τα ιστορικά ερμηνευτικά σχήματα ή ορισμένες πλευρές τους, ανάλογα με τις ανάγκες και τις προτεραιότητες της ευρύτερης ή στενότερης συγκυρίας. Πράγματι, η ελληνική αριστερή ιστοριογραφία τροποποιούσε τις ερμηνείες της για το Εικοσιένα περίπου ανά δεκαετία. Μολονότι αυτές οι μεταβολές υπάκουαν κυρίως σε εξωεπιστημονικά κριτήρια, ο επιστημονικός χαρακτήρας της ιστορίας δεν ετίθετο εν αμφιβόλω στην πρόσληψη των κομμουνιστών, καθώς οι τροποποιήσεις αποδίδονταν σε εναργέστερη εφαρμογή της μαρξιστικής, δηλαδή της κατεξοχήν επιστημονικής μεθόδου.

Ανεξαρτήτως πάντως των όρων διαμόρφωσης της κομμουνιστικής ιστορικής κουλτούρας, η ελληνική αριστερή ιστοριογραφία μετέβαλλε ριζικά το τοπίο, κυρίως μέσω της μελέτης του Εικοσιένα: εισήγαγε την κοινωνική ανάλυση στην ιστορική διερεύνηση και ευνόησε την ανάπτυξη της οικονομικής ιστορίας. Οι τροποποιούμενες προσλήψεις του Εικοσιένα και ευρύτερα της ελληνικής ιστορίας λειτούργησαν με ικανοποιητική επάρκεια ως ιδεολογικός οπλισμός της κουλτούρας των αριστερών στους πολιτικοκοινωνικούς αγώνες μέχρι και τη μεταπολίτευση. Επιπλέον, η αριστερή μεταπολεμική πρόσληψη της επανάστασης συνιστά το υπόστρωμα της σημερινής δημόσιας ιστορικής κουλτούρας για το 1821.

Ο Γεώργιος Σκληρός

Πρώτος ο Γεώργιος Σκληρός επιχείρησε το 1907 να ερμηνεύσει μαρξιστικά το Εικοσιένα με το βιβλίο του Το κοινωνικόν μας ζήτημα. Διατύπωσε για πρώτη φορά τη θέση ότι το Εικοσιένα ήταν «κατά βάθος αστική επανάσταση». Το έργο δεν είχε ευρεία διάχυση ούτε προκάλεσε αξιοσημείωτη συζήτηση, διότι δεν το ευνόησαν ο χαμηλός βαθμός ανάπτυξης της Αριστεράς και οι κυρίαρχες ιδεολογικές ανάγκες της εποχής, στα πρόθυρα της μεγάλης εθνικής εξόρμησης, αλλά και ορισμένα εσωτερικά του χαρακτηριστικά, όπως η μηχανιστική εφαρμογή ενός χονδροειδούς, σχηματικού εξελικτικού μαρξισμού, η υιοθέτηση της εθνικής συνέχειας και η συνοπτική πραγμάτευση της επανάστασης.

Η τομή στην ιστοριογραφική συζήτηση για το Εικοσιένα έγινε το 1924 με το έργο του Γιάννη Κορδάτου, Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821. Το έργο γνώρισε μεγάλη απήχηση και επανεκδόθηκε σχεδόν αμέσως. Το διάβασμά του οδήγησε κάποιους να γίνουν κομμουνιστές, σύμφωνα με αυτοβιογραφικές μαρτυρίες. Ο Κορδάτος, συνεπώς, κατάφερε να προσφέρει το ιστορικό ιδεολογικό υπόβαθρο που χρειαζόταν η Αριστερά της εποχής. Παράλληλα, η έκδοση προκάλεσε τη δημοσίευση πλήθους βιβλίων, άρθρων και βιβλιοκρισιών ευμενών ή, συνηθέστερα, αντιρρητικών στη μαρξιστική προσέγγιση του Εικοσιένα.

Ο Γιάννης Κορδάτος

Για τον Κορδάτο, η ελληνική αστική τάξη είναι δημιούργημα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στην ύστερη οθωμανική περίοδο. Η αστική τάξη των εμπόρων και των εφοπλιστών γνωρίζει μεγάλη οικονομική ακμή στον 18ο αιώνα, διαμορφώνει εθνική συνείδηση οδηγώντας στη συγκρότηση του νεοελληνικού έθνους, και έρχεται σε σύγκρουση με το φεουδαρχικό καθεστώς της εποχής, τους Τούρκους φεουδάρχες και τους Έλληνες κοτσαμπάσηδες. Συνακόλουθα, πραγματοποιεί την επανάσταση του 1821, με εθνικό, αντιφεουδαρχικό προσανατολισμό. Στο σχήμα αυτό η αστική τάξη του 1821 έχει προοδευτικό χαρακτήρα, επειδή απάλλαξε τον ελληνικό λαό από τον οθωμανικό φεουδαρχισμό. Στις εμφύλιες συγκρούσεις αντιπαρατίθενται όσοι εκπροσωπούν την αστική τάξη με τα συντηρητικά φεουδαρχικά στοιχεία των προεστών, του κλήρου και των οπλαρχηγών.

Ο Κορδάτος είναι από τους ελάχιστους διανοητές που συμπεριλαμβάνει τους οπλαρχηγούς στη συντηρητική παράταξη. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, λόγω του οικονομικού τους ανταγωνισμού, αναγκάστηκαν τελικά να επιβάλουν τη δημιουργία ελληνικού κράτους. Ο Καποδίστριας, με πολιτικό ιδεώδες το ρωσικό δεσποτισμό, χτύπησε το φιλελεύθερο πνεύμα της επανάστασης, αναγκάζοντας τους αστούς να συμβιβαστούν με τους φεουδάρχες, με αποτέλεσμα τη διατήρηση φεουδαρχικών καταλοίπων στο νέο κράτος. Μετά το 1880, η ελληνική αστική τάξη θα μετατραπεί σε βιομηχανική και, συνακόλουθα, σε αντιδραστική τάξη, οπότε η ταξική πάλη μετατίθεται πλέον από σύγκρουση φεουδαρχίας-αστών σε σύγκρουση κεφαλαιοκρατίας-εργατικής τάξης.

Η προσέγγιση του Κορδάτου, εν πολλοίς σχηματική και απλουστευτική, συχνά με επιλεκτική χρήση των πηγών, έχει σοβαρά προβλήματα σε επιμέρους στοιχεία. Το βασικό σχήμα, ωστόσο, δεν αφήνεται πολύ από τις σημερινές προσεγγίσεις. Το άνοιγμα που

επιχείρησε ο Κορδάτος θα μπορούσε να λειτουργήσει ως εφαλτήριο ανανέωσης της ελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά η μετέπειτα απόρριψή του από το ΚΚΕ και η σκλήρυνση της αντικομμουνιστικής παράταξης στη μεταπολεμική περίοδο απέτρεψαν αυτή την εξέλιξη.

Ο Σεραφείμ Μάξιμος, στο διάστημα 1928-1945, έγραψε ορισμένες σημαντικές μελέτες που αφορούν στο Εικοσιένα. Το σχήμα του είναι παρεμφερές με του Κορδάτου: η εμπορική και ναυτιλιακή ανάπτυξη του 18ου αιώνα οδηγεί στη διαμόρφωση της νέας ελληνικής εθνότητας. Τα αστικά στοιχεία της συλλαμβάνουν και διοργανώνουν την επανάσταση, με στόχο τη δημιουργία εθνικού κράτους, κυρίως επειδή το οθωμανικό πλαίσιο είναι εξαιρετικά περιοριστικό για τις οικονομικές λειτουργίες τους. Επειδή, όμως, τα αστικά στοιχεία είναι ακόμη σχετικά αδύναμα, μοιράζονται την ηγεσία της επανάστασης με τον κλήρο και τους κοτζαμπάσηδες. Η προσέγγιση του Μάξιμου είναι πιο εκλεπτυσμένη από του Κορδάτου, με διεισδυτικές επιμέρους παρατηρήσεις και στιβαρή στήριξη σε αρχειακό υλικό. Οι δύο βασικές μελέτες του για το εμπόριο και τη ναυτιλία του 18ου αι. μπορούν να χρησιμοποιηθούν ακόμη και σήμερα. Η αριστερή ιστοριογραφία όμως δεν ακολούθησε το δρόμο των Κορδάτου και Μάξιμου.

Το 1934 η νέα ηγεσία του ΚΚΕ εκτιμά, κατ' αντιστοιχία με τις αναλύσεις της Γ' Διεθνούς, ότι ο αστικός μετασχηματισμός της Ελλάδας δεν έχει ακόμη επιτευχθεί και συνεπώς η επικείμενη επανάσταση θα είναι αστικοδημοκρατική, με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε σοσιαλιστική επανάσταση. Την επανάσταση θα πραγματοποιήσουν η εργατική τάξη και η φτωχή αγροτιά, ενάντια στην αστική τάξη και τους πλούσιους γαιοκτήμονες. Ο Γιάννης Ζεύγος αναλαμβάνει να υποστηρίξει ιστορικά την παραπάνω εκτίμηση και διατυπώνει ένα σχήμα για το Εικοσιένα που ρέπει στο λαϊκισμό: η ελληνική αστική τάξη συμάχησε με τους φεουδάρχες ήδη από το 1821 και έτσι στάθηκε ανίκανη να εκπληρώσει τον ιστορικό της προορισμό και να μετασχηματίσει καπιταλιστικά τη χώρα. Το Εικοσιένα το έκανε ο λαός (κυρίως η αγροτιά) ενάντια στην αστοτσιφλικιάδικη ολιγαρχία, τους τούρκους συμμάχους της και τις ξένες Μεγάλες Δυνάμεις. Οι στρατιωτικές αποτυχίες της επανάστασης οφείλονται στους αστοκοτζαμπάσηδες που δεν δημιούργησαν ενιαίο και πειθαρχημένο τακτικό στρατό. Ο ηρωικός αλλά άτακτος λαϊκός στρατός δεν μπορούσε να τα βγάλει πέρα με τις ισχυρές οθωμανικές δυνάμεις. Οι εμφύλιες συγκρούσεις είναι ουσιαστικά εσωτερικό ζήτημα της αστοτσιφλικιάδικης ολιγαρχίας, συμπεριλαμβανομένων του Δ. Υψηλάντη, των Φαναριωτών και των ισχυρών. Ο Καποδίστριας ήταν αντιδραστικός και οπαδός της πεφωτισμένης μοναρχίας. Περιφρονούσε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Στην ίδια γραμμή με τον Ζεύγο βρίσκονται και οι σχετικές αναλύσεις των Ν. Ζαχαριάδη και Ν. Μπελογιάννη στα τέλη του μεσοπολέμου.

Ο λαϊκισμός της αριστερής ιστοριογραφίας στην προσέγγιση του Εικοσιένα επιτάθηκε στη δεκαετία του 1940 και εκφράζεται κυρίως από τους Γ. Λαμπρινό και Γ. Βαλέτα. Οι συνθήκες ήταν πρόσφορες τόσο στην περίοδο της εαμικής αντίστασης όσο και του εμφυλίου πολέμου. Η γρήγορη άνοδος της επιρροής της Αριστεράς, τα χαρακτηριστικά ολοκληρωτικού πολέμου που πήρε ο αγώνας τόσο κατά των Γερμανών όσο και κατά του αστικού μπλοκ εξουσίας, η ανάγκη της Αριστεράς να απευθυνθεί στο εθνικό ακροατήριο, σε συνδυασμό με την ασφυκτική πίεση για κυριαρχία στο ιδεολογικό πεδίο, υπήρξαν παράγοντες που ευνόησαν τις απλουστευτικές διπολικές λαϊκιστικές ερμηνείες, τόσο της συγχρονίας όσο και του ιστορικού παρελθόντος. Το ΚΚΕ προσλαμβάνει τον εμφύλιο ως σύγκρουση ανάμεσα σε ένα πλατύ εθνικολαϊκό κίνημα και στην ξενόδομη αστική ολιγαρχία. Με βάση αυτό το σχήμα, η Αριστερά ερμηνεύει αναγωγιστικά το παρελθόν, ως

μα συνεχή πάλη ανάμεσα στις λαϊκές δυνάμεις και τις διαρκείς μεταμορφώσεις της ξενόδοουλης αστοτσιφλικιάδικης ολιγαρχίας. Στην οθωμανική περίοδο ο λαός αποτελείται από τις πλατιές μάζες της αγροτιάς -διπλά καταπιεσμένης από κοτζαμπάσηδες και Τούρκους- και από τους κλεφταρματολούς που αντιστέκονται, ενώ στην απέναντι πλευρά βρίσκονται οι Φαναριώτες, οι λογιότατοι, οι μεγαλοκαρaboκυραίοι και οι κοτσαμπάσηδες που συνεργάζονται με τους Τούρκους. Συνακόλουθα, η εκδήλωση της επανάστασης και οι εμφύλιοι πόλεμοι ερμηνεύονται υπό το πρίσμα της λαϊκής αγροτικής επανάστασης ενάντια στην αστοτσιφλικιάδικη ολιγαρχία. Ο Καποδίστριας, που εγκαθίδρυσε δικτατορικό καθεστώς, ήταν οπαδός της τσαρικής απολυταρχικής ιδεολογίας, ενώ σε ορισμένες διατυπώσεις χαρακτηρίζεται πράκτορας του Τσάρου.

Οι κύριες διαφορές συγκριτικά με το σχήμα του Ζεύγου είναι οι εξής:

1. Η μυθοποίηση της έννοιας «λαός», η οποία επενδύεται με a priori προοδευτικό χαρακτήρα, συνιστά το μοναδικό ιστορικό υποκείμενο της «προόδου» στην ελληνική ιστορία, και, στην πράξη, λειτουργεί ως καθρέφτης της έννοιας «έθνος». Οι αστοί και οι λογιότατοι θεωρούνται συντηρητικοί ακόμη και στην οθωμανική περίοδο.

2. Ενώ στη θεώρηση του Ζεύγου οι ισχυροί οπλαρχηγοί ανήκαν στα εξουσιαστικά στρώματα, τώρα πλέον ανήκουν στα λαϊκά, αποτελούν την πρωτοπορία της επανάστασης, κατ' αναλογία με την εργατική τάξη στη συγχρονία, και συνιστούν τους κατεξοχόν λαογέννητους ηγέτες. Κατ' αναλογία επίσης με τον ΕΛΑΣ πριμοδοτείται ο άτακτος λαϊκός στρατός του Εικοσιένα έναντι του τακτικού στρατού.

3. Η πλήρης καταδίκη της αγγλικής πολιτικής κατά την επανάσταση οφείλεται στις ιστορικές αναλογίες που επιχειρεί να εγκαταστήσει το ΚΚΕ μεταξύ του Εικοσιένα και των αγώνων της δεκαετίας του 1940, του «Νέου Εικοσιένα». Η προβολή του εαμικού αγώνα ως πατριωτικού απελευθερωτικού πολέμου ενάντια στον ξένο κατακτητή και τους ντόπιους συνεργάτες του οδηγεί αναδρομικά στον τονισμό του εθνικού χαρακτήρα της επανάστασης, μέσω της λανθάνουσας ή ρητής ταύτισης έθνους και λαού.

Άλλωστε, εγκαθιδρύονται ευρύτερες αναλογίες της Εθνικής Αντίστασης με το Εικοσιένα: ΕΑΜ-Φιλική Εταιρεία, αντάρτες-κλέφτες, μαυραγορίτες-μεγαλοκαρaboκυραίοι, Ράλληδες-Νενέκοι, πολιτικάντηδες αστικών κομμάτων-κοτζαμπάσηδες και Φαναριώτες. Ουσιαστικά, εδώ πρόκειται για το εγχείρημα μιας ανερχόμενης επαναστατικής ιδεολογίας να διαμορφώσει τη δική της ιδιαίτερη γενεαλογία προγονικών επαναστάσεων.

Στη δεκαετία του 1950 ο ιστορικός κύκλος του ΚΚΕ (Π. Ρούσος, Μ. Πορφυρογένης, Λ. Στρίγκος, Γ. Ζωίδης) αλλά και ο Τ. Βουρνάς στην Ελλάδα επανεισήγαγαν την ταξική ανάλυση στην προσέγγιση του Εικοσιένα. Ερμηνεύουν το 1821 ως αστική επανάσταση που οφείλεται στην ισχυροποίηση της αστικής τάξης στον 18ο αιώνα και στη συνακόλουθη διαμόρφωση εθνικής επαναστατικής ιδεολογίας υπό την επιρροή της Γαλλικής επανάστασης. Το κόμμα της αστικής τάξης, η Φιλική Εταιρεία, οργάνωσε την επανάσταση. Κινητήριες δυνάμεις της ήταν η εμποροναυτική αστική τάξη ως ηγεμόνας της και η αγροτιά ως κύριος φορέας της. Οι οπλαρχηγοί συμπεριλαμβάνονται στη λαϊκή δημοκρατική παράταξη. Ο ανώτερος κλήρος και οι κοτζαμπάσηδες κράτησαν αντίθετη και προδοτική στάση. Η αστική τάξη, λόγω οικονομικής και πολιτικής αδυναμίας, αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει με τη ντόπια κοτζαμπάσικη αντίδραση και τελικά πρόδωσε τη λαϊκή αστικοδημοκρατική αποστολή της επανάστασης αφήνοντας άλυτο το αγροτικό πρόβλημα.

Η «εθνοπροδοσία» της αστικής τάξης αποδίδεται στον μεταπρατικό της χαρακτήρα, ο οποίος καθίσταται πλέον, με σαφήνεια και συνοχή, κύριο αναλυτικό εργαλείο της εξέλιξης της νεοελληνικής ιστορίας, διαμορφώνοντας το σχήμα της εξάρτησης που κυριάρχησε στη δεκαετία του 1970 (με διαφορές μεταξύ τους: Κ. Τσουκαλάς, Κ. Μοσκόφ, Ν. Ψυρούκης, Ν. Μουζέλης, Γ. Δερτιλής, Κ. Βεργόπουλος). Νέο στοιχείο, επίσης, στις προσεγγίσεις του '50 είναι η θετική αποτίμηση του ρόλου της Ρωσίας που αποδίδεται αφενός στους μακροχρόνιους δεσμούς των δύο ομόδοξων λαών και αφετέρου στο ότι αντικειμενικά τα συμφέροντα της Ρωσίας ήταν εναντίον της αγγλικής πολιτικής υπέρ της δημιουργίας ελληνικού κράτους. Αναλόγως αποτιμάται θετικά για πρώτη φορά ο Καποδίστριας που, μολονότι αντιδημοκρατικός, επιχείρησε σειρά θετικών μέτρων καθώς και μοίρασμα της γης στους αγρότες, αλλά απέτυχε βρίσκοντας αντιμέτωπους την αγγλική και γαλλική πολιτική και τους Μαυροκορδάτο-Κωλέττη, τους κοτζαμπάσηδες και τους μεγαλοκαρaboκυραίους. Η σημασία που αποδίδεται στον αντικειμενικό ρόλο των εθνών πρέπει να ανιχνευθεί στα συμμαχικά ερείσματα των αντίπαλων στον Εμφύλιο πόλεμο, στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατόπιν στον Ψυχρό πόλεμο, στον καταλυτικό ρόλο του κυπριακού ζητήματος στη δεκαετία του '50, ωθώντας την αριστερά στην υιοθέτηση πολιτικών που αποκλίνουν στον εθνικισμό, αλλά και στις επιρροές της μεταπολεμικής σοβιετικής πολιτικής και ιστοριογραφίας που ρέπουν στον εθνικισμό.

Στη δεκαετία του 1950 ο Νίκος Σβορώνος, με στιβαρές σπουδές και χωρίς τις πολιτικές δεσμεύσεις του ιστορικού κύκλου του ΚΚΕ, διατύπωσε ένα πολύ πιο στέρεο και σύγχρονο μαρξιστικό ιστοριογραφικό αφήγημα, βασισμένο στις συστηματικές έρευνές του για την οικονομία του 18ου αιώνα: η εμπορική ανάπτυξη οδήγησε στη δημιουργία μιας ισχυρής αστικής χριστιανικής τάξης εμπόρων και λογίων που, μέσω των επαφών τους με τη Δύση, ασπάζονται και διαχέουν ευρύτερα τις εθνικές φιλελεύθερες ιδέες. Παρά το διαφορετικό κοινωνικό περιεχόμενο που απέδιδε κάθε κοινωνική ομάδα στο εθνικό κίνημα, η επανάσταση αγκάλιασε όλο το έθνος και είχε εθνικό και φιλελεύθερο χαρακτήρα. Στις εσωτερικές πολιτικές συγκρούσεις υπερίσχυσε μια συμμαχία νησιωτών εφοπλιστών και φιλελεύθερων διανοουμένων με επικεφαλής τον Μαυροκορδάτο. Η δικτατορική διακυβέρνηση του Καποδίστρια, παρά τις θετικές του προσπάθειες κρατικής διοργάνωσης, οδήγησε στην αντίδραση προεστών, αστών και φιλελεύθερων διανοούμενων. Ο πολιτικός ανταγωνισμός και το ισχυρό φιλελληνικό κίνημα ανάγκασαν τις ευρωπαϊκές δυνάμεις να επιβάλουν τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Ο Νίκος Σβορώνος και ο Κ.Θ. Δημαράς με τις μελέτες του για το Νεοελληνικό Διαφωτισμό επηρέασαν καθοριστικά μια νέα γενιά αριστερών επιστημόνων ιστορικών (Φ. Ηλιού, Σπ. Ασδραχάς, Β. Παναγιωτόπουλος, Β. Κρεμμυδάς) που δεν υπέτασαν την ιστοριογραφική τους πρακτική στις κομματικές προτεραιότητες. Στις σημαντικότερες δημοσιεύσεις τους, κυρίως στη μεταπολίτευση, μετά την επιστροφή τους από τη Γαλλία όπου ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους, επέφεραν ουσιώδεις τροποποιήσεις στην οπτική του Εικοσιένα. Οι κυριότερες ήταν: η επισήμανση μιας πολυδιάστατης κρίσης πριν την επανάσταση που έπαιξε ρόλο στην εκδήλωση της, η μετατόπιση της διερεύνησης των κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων από τον άξονα γαιοκτήμονες-αστοί-αγρότες, στον άξονα φιλελεύθερα-παραδοσιακά στρώματα, η εφαρμογή των εννοιών της πρωτόγονης επανάστασης και της κοινωνικής ληστείας στην ανάλυση των κλεφτών και αρματολών, και τέλος η βαθμιαία απεμπλοκή από το σχήμα της εξάρτησης ως βασικού εργαλείου κατανόησης της νεοελληνικής ιστορίας. Κι όλα τούτα σε ένα υπόστρωμα συστηματικής ανάλυσης και σύνθεσης των οικονομικών και πολιτισμικών φαινομένων της ύστερης οθωμανικής περιόδου.

Αναδημοσίευση από την εφημερίδα ΑΥΓΗ